

HAVAS FERENC

Az aktív mondatfelépítés és ábrázolása egy tipológiai adatbázisban*

1. A nyelvtipológia az empirikus nyelvhasználat egyik speciális – a genealógiai (avagy történeti–összehasonlító) és az areális (avagy térségi) nyelvészetektől különböző – ága, a világ nyelveinek felépítésében megmutatkozó rendszerszerű diverzitás elemzése. Célja számba venni a nyelvek, illetve nyelvszerkezeti mintázatok típusait és megállapításokat tenni ezek összefüggéseiről. Végső kérdése, hogy milyen különböző módokon épülhet fel egy emberi nyelv, s hogy mely konfigurációk tekinthetők valószínűsíthetőnek, lehetségesnek vagy éppen kizártnak benne. Az egyáltalában vett emberi nyelv természetének felderítésére irányultsága a nyelvtipológiát az általános nyelvészettel (és távolabbról a nyelvfilozófiával) rokonítja, kifejezetten empirikus tájékozódásmódja azonban megkülönbözteti ezektől. Empirikus jellege révén másfelől a leíró, különösen a strukturális nyelvészet érdeklődéséhez áll közel, határozottan komparatív jellege és végső kérdésének előbb említett általános volta mindazonáltal ezektől is eltávolítja. Ily módon mintegy középpont helyezkedik el egy képzetes háromszögű térben, melynek csúcsait az általános nyelvészet, a komparatistika többi ága és a strukturális leíró nyelvészet alkotja.

A nyelvtipológia érdeklődési területei a diszciplína kérdéskörének felmerülése (a 18. század vége) óta lényegesen kiterjedtek. A hagyományos nyelvtipológia figyelmének központjában a szóalak állt, a szótövek és a grammatikai morféma tulajdonságait vizsgálta. Ennek az ún. alaktani tipológiának korán kialakult és közismert eredménye volt az izoláló, agglutináló és flektáló nyelvek megkülönböztetése, ez utóbbiakon belül pedig a szintetikus és az analitikus altípusé. Hamarosan társult ehhez egy negyedik típus, az inkorporáló nyelveké, bár ez utóbbi mintázatnak a meghatározása már csak félig-meddig helyezhető el a szóalaktan körében, és átmenetet képez a mondatvizsgálat felé. A szintaxis mint különálló vizsgálódási terület nagyjából a 20. század elején lépett a szóalaktan mellé, egyes esetekben – legalábbis átmenetileg – a helyébe. Ez az új tipológiai rendszerezés először is a mondatfelépítés sémáit tanulmányozta, mai terminussal az igei argumentumok konfigurációs mintázatait, és a század második felére olyan – mára ugyancsak tankönyvi rögzítettségű – típusok megállapítására jutott, mint a nominatív, ergatív, aktív stb. mondatfelépítésű nyelvek kategóriája (és más, csak részrendszereként előforduló szintaktikai sémák). A tipológiának ezt a változatát egyesek funkcionálisnak, többen pedig kontentívnek, azaz tartalomorientáltnak nevezik, arra utalva, hogy a tipológia egyéb módszerei inkább formálisnak tekinthetők. Végül a 20. század második felében színre lépett a szórendi tipológia is, amely ugyancsak a mondatok szerkezetét vizsgálja, ám nem tartalmilag, hanem a legfőbb mondatrészek, mindenekelőtt a

* Ez a tanulmány a K104249 számú, Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa című OTKA-kutatás keretében készült.

szubjektum, az objektum és az állítmányi ige alapszórendje tekintetében (de egyre inkább a többtagú szintagmatikus egységek belső szórendje szempontjából is).

Mindeközben a holisztikus törekvések – melyek a világ nyelveit a maguk egészében kívánták meghatározott típusokba sorolni – jelentős mértékben háttérbe szorultak; a mai szerkezeti nyelvtipológia döntően parciális jellegű: a világ nyelveiben megfigyelhető fonetikai/fonológiai, morfológiai, szintagmatikai, szintaktikai stb. részrendszerek típusainak megállapítására irányul. A valamikori alaktani vizsgálódás betagozódik az imént említett parciális tematikába, hasonló tendenciák figyelhetők meg a kontentív tipológia kérdéskörének vonatkozásában is, és ma már a szórendi és egyéb jellemzők vizsgálatát sem választja el kínai fal egymástól.

Legújabban a tipológiai adatbázisok kialakítása vált a nyelv legkülönbözőbb tipológiai jellemzőinek egységes számbavételére irányuló vizsgálat döntő módszertani eszközévé. Ezek az adatbázisok mindazt az ismeretet, amit a nyelvtipológia az emberi nyelv strukturális természetéről a maga lassan két és fél évszázados története során képes volt felhalmozni, egységes, áttekinthető és a rejtett összefüggések felderítésére alkalmas formalizált kutatási terepként bocsájtják a nyelvészeti elemzés rendelkezésére. Egy tipológiai adatbázis lényegében egy virtuális táblázatnak tekinthető, melynek sorai a tipológiai paraméterek, oszlopai pedig a feldolgozott nyelvek/dialektusok. Tipológiai paraméteren egy nyelvi funkcionális követelmény meghatározása értendő, kiegészítve e követelmény kielégítési módozatainak felsorolásával. Másként megfogalmazva: a paraméter azt a feltételezésünket formalizálja, hogy egy adott szemantikai, logikai, kognitív vagy/és grammatikai összefüggés ábrázolását valamilyen módon minden nyelvnek meg kell oldania, és hogy – legalábbis eddigi ismereteink alapján – ennek a megoldásnak (csak) véges sok változata létezik a világ nyelveiben. Ezeket a – rendszerint formalizáltan is ábrázolható – megvalósulási mintákat (a „választék” elemeit) az adott paraméter értékeinek nevezzük. A virtuális táblázat egy sorának és egy oszlopának metszéspontjában tehát egy meghatározott paraméter értéke található egy konkrét dialektusban, más szóval annak megjelölése, hogy az adott nyelv a szóban forgó nyelvi funkciót a világ nyelveiben megfigyelhető alkalmas eszközözök készletéből éppen melyiknek (esetenként melyeknek) a felhasználásával realizálja. A kész adatbázis felhasználói működtetésének lényegét aztán a táblázatban történő keresés lehetősége adja, amely egyidejűleg irányulhat egy vagy több dialektusra, paraméterre vagy paraméterértékre, ezáltal lehetővé téve eddig nem ismert összefüggések feltárását.

2. A jelen tanulmány írásával egyidejűleg folynak az ELTE Finnugor Tanszékén az ugor nyelvek tipológiai adatbázisának munkálatai. Ami az alábbiakban olvasható, az az ott feldolgozás alatt álló több mint kétszáz tipológiai paraméter egyikének kommentárja. Az adott esetben egy szintaktikai paraméternek, nevezetesen az igei argumentumstruktúra vonatkozásában tekintett alapvető mondatfelépítési sémáknak a világ nyelveiben megfigyelhető diverzitását kívánjuk – kódolás segítségével – ábrázolni. Ezen belül különös figyelmet fogunk szentelni egy meghatározott mintázatnak: az aktív felépítésnek. Tekintettel a tipológiai adatbázis szükségleteire, kérdésünk nemcsak arra vonatkozik, hogy vajon milyen különböző sémákat kell azonosítanunk, hanem arra is, hogy ezek milyen módon ábrázolhatók egyazon paraméter különböző értékeiként.

A mondat felépítésének alakzatait abból a szempontból vizsgáljuk, hogy grammatikailag hogyan formálódnak meg bennük az igék legalapvetőbb kötelező kiegészítései

(argumentumai). Kiindulási mintául egyetlen kötelező kiegészítéssel álló (egy valenciás) intranszitiv és két kötelező kiegészítéssel álló (két valenciás) tranzitív igéket választunk. Első megközelítésben, a tipológiai irodalomban mára általánossá vált megjelöléssel, három argumentumfunkciót (egyben szintaktikai pozíciót) különböztetünk meg. S-sel jelöljük az intranszitiv ige egyetlen kötelező kiegészítését, A-val a tranzitív ige inkább agens, a P-vel pedig ugyanennek inkább patiens jellegű argumentumát. (Agensen tudatos, aktív cselekvő értendő, a patiens terminust itt egyelőre a tematikus szerepekre vonatkozó hagyományos értelmezésnél tágabban, mint az agens-től különböző, másik kötelező kiegészítést fogjuk fel.) E három funkció formális megkülönböztetése történhet esetkonfigurációval (ennek alváltozata az adpozíciók alkalmazása), az igei morfológia segítségével (önállóan vagy egyeztetésszerűen), pusztán szórenddel, illetve mindezek kombinációjával.

Kiinduló feltételezésünk szerint az A és a P funkció egy tranzitív mondatban bármely grammatikai jelöléstípus esetén értelemszerűen eltér egymástól, hiszen különben, például egy olyan mondatban, melynek összetevői a 'vadász' és a 'tigris' jelentésű főnév, valamint a 'megöl' ige, nem tudhatnánk eldönteni, vajon a vadász ölte-e meg a tigrist, vagy éppen ellenkezőleg. Mindazonáltal, bármily hihetetlen, mégiscsak ismeretes néhány olyan nyelv, amelyben az agens és a patiens szerepének kiosztása egy mondat keretein belül grammatikailag eldöntetlen marad, és legfeljebb csak szemantikai, illetve ko- és kontextuális megfontolások alapján azonosítható – ilyen például a thaiföldi li-szu nyelv (vö. LI–THOMPSON 1976: 472–73). Ennek ellenére világos, hogy statisztikailag az $A \neq P$ általánosítás kváziuniverzálénak tekinthető.

Mindezek alapján a funkciók megkülönböztetésére három lehetséges változat marad (az egyenlőségjel megformálási vagy kezelési egybeesést jelent):

- $S = A$ (de $\neq P$) – *n o m i n a t í v* felépítés; ezt a típust gyakran a nominatív–akkuzatív vagy egyszerűen az akkuzatív terminussal is illetik;
- $S = P$ (de $\neq A$) – *e r g a t í v* felépítés;
- $S \neq A \neq P$ – *t r i a d i k u s* (avagy tripartit) felépítés.

Kázusjelölés esetén a nominatív felépítésre jellemző az ($S = A$) funkcióban a nominatívusz, valamint a P funkciót képviselő akkuzatívusz megléte. Az ergatív felépítésben az elkülönülő A, amelyet mindig testes morféma jelöl, az ergatívusz; az $S = P$ pedig az abszolút alak (mint eset: abszolútívusz). A triadikus nyelvekben, amelyekben a három funkció különbözik, az S-t statívusznak, az A-t agentívusznak nevezhetjük; a P mint kizárólag tranzitív igék patiens azonos a nominatív séma P-jével, azaz ugyancsak akkuzatívusz. A triadikus rendszer egyébként redundánsnak tekinthető, amennyiben a tranzitív igék ilyenén voltak két, kizárólag rájuk jellemző kötelező kiegészítés (agentívusz és akkuzatívusz) is jelöli.

A fenti leírás magától értetődőnek sugallja, hogy e három – összefoglalóan tranzitív-nak nevezhető – mondatfelépítési mintázat egyszerű formális kódolással is ábrázolható egy tipológiai adatbázisban (egy paraméter – három lehetséges paraméterérték). A világ nyelveiben megfigyelhető mondatfelépítési sémák skálája azonban nem merül ki ezzel a három mintázattal, mi több, a triadikus még előfordulási gyakorisága tekintetében sem áll a lista élén (harmadikként sem az egyébként ott – ebben a sorrendben – szereplő nominatív és ergatív után). A többi séma pedig sajnálatos módon nem is illik bele a fenti S–A–P modellbe, miközben gyakorlati szempontból továbbra is abban vagyunk

érdekeltek, hogy az összes megfigyelt mondatfelépítési mintázatot mint egy u g y a n - a z o n paraméter különböző értékeit ábrázoljuk.

Nem helyezhető el a tranzitivitási sémában mindenekelőtt a tanulmányunk címében megnevezett a k t í v mondatfelépítés, melyre hamarosan részletesebben is kitérünk. De ezen kívül is létezik még legalább két olyan funkcionális séma, amely a maga dominanciájával holisztikus értelemben is meghatározhatja egy nyelv mondattani típusát. Az egyik az ún. t e m a t i k u s (avagy fókuszorientált) mondatminta, amely lényegében nem a szokásos grammatikai funkciókra épül, hanem a mondat információs szerkezetére, nevezetesen a téma (topik), illetve a réma (komment, fókusz) szembeállítására. A mondat felépítésének itt alapvető meghatározója, hogy a beszélő éppen mit tekint a mondat topikjának. Ezt, például a Fülöp-szigeteki tagalog nyelvben – a lényegében azonos szórendnek, továbbá a névszó- és igeragozás hiányának ellensúlyaként – a mondatkezdő ige specifikus affixuma, továbbá a mondaton belül egy topikalizáló előljáró elhelyezkedése jelzi. Egy másik sajátos stratégia a világ nyelveiben az i n v e r z í v mondatfelépítés, amely a cselekvőképességi hierarchián (animacy hierarchy), azaz egy tisztán fogalmi/szemantikai elven alapul. Miközben itt is hiányozhat a nominális morfológia, és a szórend sem feltétlenül igazít el, a funkciókiosztást az állítmányi tranzitív ige morfológiája jelzi, mégpedig annak függvényében, hogy az argumentumfőnevek által megnevezett entitások közül a hierarchia magasabb szintjén álló hajt-e végre műveletet az alacsonyabban állón (direkt ragozás) vagy ellenkezőleg (inverzió). Egyébként harmadikként ide sorolhatnánk a korábban említett, mondjuk, p a r a g r a m m a t i k u s jelzővel illehető li-szu típusú mondat szerkezetet is, ahol a „funkciókiosztást” lényegében nyelvszerkezeten kívüli, pusztán pragmatikus megfontolások végzik el. E sémák többségének egyébként megvannak a maguk járulékos, a többi sémáétól is különböző alvariáns mondatformái (például a nominatív séma tartalmazza a passzív, az ergatív pedig az antipaszív változatok lehetőségét), ezeket itt most nem részletezzük.

Mint utaltunk rá, a fenti hat vagy hét mondattani séma holisztikus érvényűnek tekinthető, minthogy képesek arra, hogy kizárólagos vagy domináns jelenlétükkel meghatározzák egy-egy nyelv mondattani típusát. (Ez ugyanakkor természetesen nem zárja ki egyes típusú nyelvek létezését, amelyeknek jellemzése egy tipológiai adatbázisban különböző paraméterértékek összekapcsolásával lehetséges.) Az eddig tárgyalt mondatfelépítési sémákon kívül vannak azonban további minták is, melyek azonban csak mint a korábban említettek valamelyike által dominált nyelvek részrendszereiként fordulnak elő. Ilyen például a f é l a k k u z a t í v szerkezet (tranzitív ige két kötelező kiegészítéssel, ahol a P akkuzatívuszi megformáltságú, de az A nem a rá egyébként jellemző alapesetben, hanem függő esetben áll), nemkülönben az úgynevezett „nem-kanonikus” vagy d i f f e r e n c i a t í v mintázatok: az a f f e k t í v (a várt „alany” datívuszban áll az érzékelést, érzést jelentő igék környezetében); a l o k a t í v (egyes szemantikai igeosztályok mellett az „alany” lokatívuszban); a d u p l i k a t í v (A és P azonos függő esetben jelölve, a funkciókiosztás jelölője itt is a szórend) és esetleg még további szerkezetek.

3. Térjünk most rá az aktív mondatfelépítésre. Egy előzetes megjegyzés: mindaddig az igéről és argumentumstruktúrájukról beszéltünk, de tudnivaló, hogy az aktív elven működő nyelvekben nemcsak a cselekvéseket, történéseket, létezéseket, hanem az egyéb állapotokat, szituatív viszonyokat és tulajdonságokat is igei jellegű predikátumszavak

fejezik ki. Egy tulajdonságot jelentő szó például, amelyet a grammatikai hagyomány szerint melléknévnek neveznénk, az aktív nyelvekben csak predikatíve használatos (pl. *a ház kicsi*), adnominatív nem. Egy ’a kis ház sárga’ jelentésű mondat csak *a ház kicsi (és) sárga* felépítésű lehet. Ezekben a nyelvekben tehát sem morfológiai, sem szintaktikai kritériumok alapján nem lehet különbséget tenni a melléknevek és az igék között – a továbbiakban tehát az előbbiekre is mint igékre fogunk hivatkozni.

Az aktív nyelveket a szakirodalom egy része korábban agentívnek is nevezte (vö. például PALMER 1994: 65 skk.), és valójában sajnálhatjuk, hogy nem ez a terminus rögzült, minthogy az *aktív* megjelöléssel hajlamosak lehetnénk a nominatív nyelvek cselekvő–szenvető szembenállását asszociálni. Ez utóbbi azonban jellegzetesen a tranzitív mondatok alternatíváira utal (még ha a passzív mondatot sokan intranszitivnak tartják is), míg az aktív mondatfelépítés lényege éppen abban áll, hogy az igék argumentumstruktúrája nem az ige intranszitiv vagy tranzitiv voltától függ (ellentétben a nominatív, ergatív és triadikus felépítéssel, amelyeket éppen ezért együttesen tranzitiv típusoknak nevezhetünk). Ugyanis a szóban forgó nyelvekben az argumentumok megformálását (vagy/és az igei morfológiát, amely egyeztetésszerűen utal az argumentumok funkciójára) lényegében az ige által denotált állapot, szituáció vagy folyamat szemantikai jellege – illetve ennek esetenkénti felfogása – dönti el. A megkülönböztetés legtöbbször bináris, de a kritérium nyelvenként eltérő lehet. A skála egyik végpontján a „kanonikus” aktív nyelvek állnak, amelyek a tudatosan, akarattalagosan előidézett folyamatok, szituációk stb. kezdeményezőit (az agenseket) állítják szembe minden más „érintettel”. Álljon itt például a dakota nyelv, melyben az igei morfológia tükrözi a funkcionális megoszlást (KLIMOV 1977: 128–29):

- (1) *ma-ŋa* ’meghalok’
ma-wašte ’jó vagyok’
ma-kaška ’megkötöz (engem)’
ma-ya-kaška ’megkötözöl (engem)’
wa-ti ’lakom (vhol)’
wa-kaška ’megkötözöm (azt)’

Mint látható, a *ma-* prefixum a ’patiens én’ fogalmát fejezi ki mind az intranszitiv, mind a tranzitiv igealakban, a *wa-* prefixum pedig ’agens én’ jelentésű minden előfordulásában (a *-ya-* természetesen ’agens te’ jelentésű). A példa egyébként annyiban is jellemző, hogy az aktív nyelvek zömében a konfiguráció elsősorban a névmási argumentumok kiválasztásán szemlélhető, a főnevek ragozása ritkább jelenség (de ahol van, ugyanez az elve).

Más („nem-kanonikus”) aktív nyelvekben a megkülönböztetés nem kifejezetten agens – non-agens típusú. Bár a második argumentumcsoportba itt is főleg a történések és állapotok érintettjei tartoznak, ám nem sorolódnak ide a szándéktalan közreműködéssel járó folyamatok, amelyekben a szereplők, jóllehet a folyamatokat valójában nem irányítják, mindazonáltal valamilyen értelemben azokban mégiscsak cselekvőként vesznek részt. Ellentétben a „kanonikus” felfogással, az ilyen dichotómiát érvényesítő nyelvekben például a ’meghal’ ige jelentését az aktivitások egy fajtájának fogják fel. Mi több, a tulajdonságok egy része is „aktivitásnak” értékelődik (például a közép-pomóiban), amennyiben egy személy inherens jellemzőiről van szó (’öreg vagyok’, ’kövér

vagyok’ stb.). Ugyanezeknek az igéknek a telikus változata (pl. ’megöregedtem’, ’meghíztam’) azonban ismét a passzív történések közé sorolódik.

Az aktív nyelvek mondatfelépítési elvének generálisabb ábrázolása lenne tehát azt mondanunk, hogy itt egy képzetes skáláról van szó, amelynek egyik végpontján az agens – non-agens, a másikon a közreműködő – érintett felosztás található, de a nyelvek döntő többsége valahol a két végpont között foglal helyet, nyelvenként és lexikailag is idioszinkratikusan kezelve a dichotómiát. (Minderről lásd például MITHUN 1991, illetve MITHUN 1999: 213–21.)

Az aktív nyelvekben az igék lexikalizációja sem a tranzitivitás – intranszitivitás, hanem az aktivitás – inaktivitás dichotómiája mentén történik (aktív és statív igék). Egy sor esetben egyazon ige hol ide, hol oda sorolódik (ragozás és ha van, vonzati esetkonfiguráció tekintetében); ezeknek egy része emlékeztet ugyan a tranzitivitási (közelebről: kauzatív) szembenállásra (’meghal’ – ’megöl’, ’ég’ – ’gyújt’, ’szárad’ – ’szárit’, ’lefeksz’ – ’lefektet’ stb.), mások viszont olyan sajátos, „jelentéspárokat” képeznek, amelyeknek kauzatív (pontosabban statív – aktív) összefüggését nehezebben látjuk be, például amikor egyazon ige jelentése lehet ’megy’, illetve ’visz’, ’mász’, illetve ’vonszol’, vagy lásd a (2) példát a keleti pomóból (MALLINSON–BLAKE 1981: 52):

- (2) *wi cé:xelká* ’Csúszom (akaratlanul).’
 én (inakt.)
 há` cé:xelká ’Siklom (készakarva).’
 én (akt.)

A (2)-ben a *cé:xelká* ige „szótári jelentését” inaktivitásának vagy aktivitásának előzetes eldöntése (adott esetben a megfelelő névmási alany kiválasztása) nélkül legfeljebb csak úgy lehetne értelmezni, hogy ’lejtős felületen sűrűlődv lefelé mozog’. Más terminológia szerint az ilyen igék jelentésmegoszlása grammatikailag értelmezendő, mint immanens és extrovertált (avagy centripetális és centrifugális) igenem megkülönböztetése, az aktív nyelvek egyik legsajátabb jelensége. Mindenesetre ezek az egyalakú, de „páros jelentésű” igék („igei dublettek”) önmagukban is jól mutatják a tranzitivitási elv hiányát: a tranzitív nyelvekben ezek a lexémák többnyire vagy teljesen különböznek egymástól, vagy egyikük a másiktól továbbképzett alak.

Míthogy az aktív mondatfelépítés ily módon tehát elvében is elüt a tranzitív típusok logikájától, talán nem meglepő, hogy besorolása a tipológiai szakirodalom zömében igen bizonytalan státuszú. Félrekezelése alapján kétféleképpen lehetséges, és mindkettőre példák sora található.

Az egyik, talán gyakoribb változat, amikor az aktív séma létezéséről voltaképpen tudomást sem vesznek. Íme két példa az elmúlt évtizedek tankönyvjellegű szakirodalmából.

VELUPILLAI (2013: 239) az S, A és P konfigurációjának öt l o g i k a i l a g (ő maga használja ezt a kritériumot) lehetséges módozatát tartja számon. Fent alkalmazott jelölésmódunkra átalakítva ezek a következők lennének: S = A ≠ P (szerzőnkél – mint a szakirodalom többségében – akkuzatív elrendezés néven), S = P ≠ A (ergatív), S ≠ A ≠ P (tripartit), S = A = P (neutrális) és S ≠ A = P („double-oblique”, fentebb duplikatívnak neveztük). Az ábrázolás kézenfekvőnek tűnik, de valójában több sebből vérzik. Először is tisztázni kellene, mit értsünk elrendezésen vagy konfiguráción (alignment). A neutrális

típus feltüntetése egyértelművé teszi, hogy itt az S, A és P illetéknént való morfológiai jelöltségéről (illetve jelöletlenségéről) van szó (ilyen nyelv lenne az angol, amelyben – a főnevek esetében – a három funkció egyike sincs alaktanilag jelölve). Ebben az esetben azonban az a teljesen félrevezető kép alakul ki, hogy például az akkuzatív magyar és a neutrális angol, minthogy öt egyenrangúan egymás mellett álló típus közül képvisel két különbözőt, mondattanilag éppoly távol áll egymástól, mint bármelyikük például a kaukázusi ergatív nyelvektől (mondjuk a csántól, a mingréltől vagy a laktól). Ha ellenben abból a kérdésből indulunk ki, hogy hogyan kezeli egy nyelv ezt a három funkciót (kezelésen a morfológián túli eszközöket is értve), akkor a „neutrális” elrendezés még mindig nem mond semmit a mondatfelépítés típusáról, ugyanis például egy nominatív, tripartit vagy ergatív konfiguráció elvben egyaránt jelölhető (lenne) pusztán szórenddel. Ugyanígy a duplikatív elrendezés esetében az A és a P azonos jelöltsége mellett a szórend még mindig lehet orientálós. Az öt logikai lehetőség tehát éppenséggel nem azonosítható a nyelvi variabilitás számbavételével. A legnagyobb – és számunkra itt most lényeges – hiba azonban mégiscsak az, hogy az aktív mondatfelépítés egyik értelmezés esetén sem fér bele ebbe az ötös sémába, egyszerűen azért, mert az eredeti meghatározás értelmében differenciálatlanul kezelt S és A szimbólumok eleve ábrázolhatatlanná teszik annak tényleges konfigurációját.

Hasonlóképpen az aktív mondatfelépítés teljes ignorálását, de ennek egy másik változatát képviseli BICKEL (2011: 404). Ez a szerző a három funkciót az általában vett grammatikai viszonyok között tárgyalja, amelyek között a legfontosabbak szerinte a következők: {S}, {S, A}, {A}, {O, T}, {O, G}, {T}, {G}, {S, O, T}, {S, O, G}. A még nem ismert szimbólumok jelentése: O („object”) – monozárgatív igék (közvetlen) tárgya, T („theme”) – ugyanez ditranzitivus igéknél, G („goal”) – recipiens/beneficiens. A kapcsolós zárójel jelentése mindenütt: a zárójelben lévő elemet (vagy elemeket) a nyelv meghatározott módon (egymáshoz képest egyformán), egyszersmind minden más nyelvtani viszonytól eltérő módon kezeli. Könnyű belátni, hogy az aktív mondatfelépítés ebben a rendszerben sem ábrázolható.

Mindazonáltal még ennél is általánosabb a második típusú félreértés, amely számon tartja ugyan az aktív felépítést, de tévesen értelmezi, lényegében mint az ergatív konfiguráció egy alosztályát. Eszerint az aktív felépítés csak annyiban különbözne a kanonikus ergatív szerkezettől, hogy ebben az intranzitivus igék egyetlen kötelező kiegészítése (vagy/és az ennek megfelelő igeegyeztetés) kettéválik, nevezetesen egyfelől az agens típusú (S_a), másfelől a non-agens típusú S-ekre (S_{nona}), mégpedig úgy, hogy az S_a az A-val (eszerint tehát az ergatívusszal), az S_{nona} pedig a P-vel (eszerint tehát az abszolútívusszal) kap azonos megformáltságot. A legközismertebb és egyben leginkább hivatkozott illetén interpretáció DIXON-é (1994) – ez a szerző az aktív szerkezetet egyenesen a „megosztott S” témakörében tárgyalja (főleg 70–83 és passim) –, de klasszikus példa MALLINSON–BLAKE (1981: 52) munkája is (vö. még MORAVCSIK 2013: 88).

Ez az ábrázolás annyiban persze nem mond ellent a tényeknek, hogy az aktív nyelvekben a jelzett bifurkáció az intranzitivus igéknél valóban megfigyelhető. Azonban az a feltételezés, miszerint csakis ez utóbbiaknál, egyáltalán nem állja meg a helyét.

Először is már eleve adódik, hogy – ellentétben az intranzitivus igékkel, melyeknek jó része, talán többsége mediális – a tranzitivus igék az esetek jelentős részében aktivitást fejeznek ki, amiért is körükben már nyilvánvalóan kevésbé számíthatunk *patiens* (vagy legalábbis non-agens) „alanyra”. Valójában azonban nem kevés ilyen tranzitivus ige

létezik. Ide tartoznak mindenekelőtt a passzív érzékelést, érzést, tapasztalást jelentők (pl. a *lát, hall, érez, szeret, megismer*) alanyai, de egy sor más, történést vagy állapotot kifejező tranzitív ige is (pl. *kap, örököl, talál, [életkort] megér*). Ezeknél a tranzitív igeiknél az alany tulajdonképpen *patiens* (de legalábbis *non-agens*), ami pedig az ige nyelvtani értelemben vett tárgyát illeti, az többnyire se nem *agens*, se nem *patiens* (a szokásos céltárgyi vagy eredménytárgyi értelmezésben), hanem inkább valamiféle körülményhatározó. Az a hallgatólagozós feltételezés, miszerint az aktív nyelvekben az ilyen tranzitív igeik alanyait is *agens* módjára formálnák meg, valójában igazolásra szorul. (Eleddig nem találkoztam olyan, az aktív szerkezeteket taglaló leírással, amely ezt a kérdést behatóan megvizsgálta volna.) Érdemes például szemügyre venni a (3)-ban közölt kaddó mondatokat – a forrás MITHUN (1991: 525–28). (Az adatok némileg egyszerűsített átírással szerepelnek: az aposztróf glottális explozívát, a magánhangzók feletti vessző pedig hangsúlyt jelöl). Az első két mondat intranszitiv, a további három tranzitív igeiket tartalmaz; az egyes szám első személy kitevőjének *agens* változata *ci-*, *patiens* változata pedig *ku-*. Figyeljünk fel különösen az utóbbinak a használatára az ötödik mondatban, ahol a *patiens* változat alanyt jelöl.

- (3) *ci-hahyúnčah* 'hazamegyek'
ku-táy'ayah 'fáradt vagyok'
ci-kí'čah 'meg fogom ölni őt'
ku-kí'čah 'meg fog engem ölni'
kú-'nutah 'szerettem azt'

Továbbá ismeretesek olyan nyelvek, amelyeknél az *agens-*, illetve *patiens*séma választása nem a lexémákhoz kötődik, hanem a *discourse* jellegű: a beszélő minden egyes alkalommal (az ige minden konkrét előfordulása esetében) grammatikailag jelzi, akaratlagos aktivitásnak vagy spontán történésnek tartja-e az adott predikátummal leírt tényállást. Így áll a helyzet az algonkin nyelvtörzs muszkogi nyelvcsaládjában, többek között a csoktó nyelvben, ahol például *čokma* 'jó(nak lenni)' az 'én' névmás *agens*-változatával azt jelenti, hogy 'jól cselekszem', az inaktív változattal azt, hogy 'jó vagyok', a datívuszi alakkal pedig, hogy 'jól vagyok' (DIXON 1994: 33–4).

Felhozhatunk egy harmadik érvet is. Az aktív nyelvek egyik legfeltűnőbb, univerzális vonása, hogy az aktív (cselekvéseket kifejező) és a statív (nem-cselekvések esetén fellépő) igeragozás személyjelei két, egymástól eltérő sorozatot alkotnak. (Egyes aktív nyelvek a cselekvéseken belül elkülönítik a nem akaratlagosakat, s így bennük létezik egy harmadik ragozás – személyjelölősor – is az olyan cselekvések számára, mint 'nevetni', 'aludni' és ehhez hasonlók. Ilyen például a sziú asszinibojn nyelv.) Mindez nemcsak az intranszitiv igeikre vonatkozik. Az érzékelést jelentő igeik például hagyományosan tranzitívnek számítanak, az *agens*–*patiens* dichotómiát követő aktív nyelvek esetében ragozásuk mégsem aktív megformáltságú (hacsak nem akaratlagos érzékelést fejeznek ki; így például egyazon lexéma kétféle paradigmája különítheti el a 'lát' és 'néz' jelentéstartalmat).

Mindebből tehát levonhatjuk azt a következtetést, hogy az aktív nyelvekben valójában az A funkció is „megoszlik” az *agens* – *non-agens* (illetve a közreműködő – érintett) kritérium mentén. Ha pedig ez a „megoszlás” egyaránt jellemző az S és az A funkcióra, az nem egyebet jelent, mint hogy ezekben a nyelvekben az S és az A funkció

voltaképpen nem is létezik, hiszen így bennük a mondatok megformálását az agens–patients (vagy közreműködő–érintett) szembenállás az ige intranszitivitásától vagy tranzitivitásától függetlenül dönti el. Bármilyen legyen is tehát a felosztás kognitív, szemantikai vagy grammatikai alapja, az egyáltalában vett S és A kategóriája (s következésképpen az S–A–P konfigurációja) e nyelvekkel kapcsolatban fel sem vehető.

4. Az alábbiakban – mintegy konklúzióként is – ezek után bemutatom, hogyan kezelheti a kontentív értelemben vett mondattani típust mint tipológiai paramétert egy formalizált adatbázis oly módon, hogy az egyébként problematikusnak tűnő aktív típus a többiekkel azonos elv alapján legyen bekapcsolható a paraméterértékek készletébe.

Paraméter neve: Mondattani típus főnevek esetén

Értékei:

Tri

Nom

Erg

SemiAct

Act

Else

Kommentár: Egy nyelv mondattani típusát az egy és két kötelező kiegészítéssel álló (egy valenciájú intranszitiv és monozintranszitiv) igék argumentumainak morfoszintaktikai kezelése alapján állapítjuk meg. (A morfoszintaktikai kezelés jelenthet esetalakot, adpozíció használatát vagy kötelező szórendet.) A megvizsgálandó mondatok egyszerű kijelentő mondatok, melyekben

- az **S** (az intranszitiv ige egyetlen kötelező kiegészítése) vagy az **A** (a tranzitiv ige inkább agens jellegű kötelező kiegészítése) a topik (téma);
- az ige és, ha van a mondatban, a **P** (meghatározását lásd alább) a mondat által közölt új információ (komment, réma);
- minden funkciót teljes főnév (nem névmás) fejez ki.

A figyelembe veendő argumentumok a következők:

S_a – a tudatos, szándékos aktivitást kifejező intranszitiv igék kötelező kiegészítése (intranszitiv agens). (Például „*a fiú sétál*”.)

S_{nona} – a nem-aktivitást (hanem állapotot, történést) kifejező intranszitiv igék kötelező kiegészítése (intranszitiv non-agens). (Például „*a fiú szédül*”.)

A_a – a tudatos, szándékos aktivitást kifejező tranzitiv igék inkább agens jellegű kötelező kiegészítése (tranzitiv agens). (Például „*a fiú házat épít*”.)

A_{nona} – a nem-aktivitást (hanem állapotot, történést) kifejező tranzitiv igék nem **P** jellegű kötelező kiegészítése (non-agens) (Például „*a fiú veszélyt érez*”.)

P – a tranzitiv igének az **A**-val szembeállítható, inkább patients jellegű kötelező kiegészítése, amely az ige által kifejezett cselekvés, történést eredményét, tényleges vagy képzetes érintettjét nevezi meg. (Például „*felépítem a házat*”, „*kifestem a házat*”, „*megöröklöm a házat*”, „*elképelem a házat*”.)

Típusok:

Tri: A nyelv a morfoszintaktikai kezelés szempontjából három kategóriát különböztet meg (a kategóriákon belül nem téve különbséget): 1. [S_a és S_{nona}]; 2. [A_a és A_{nona}]; 3. [**P**]. (Tripartit vagy triadikus típus.)

Nom: A nyelv a morfoszintaktikai kezelés szempontjából két kategóriát különböztet meg (a kategóriákon belül nem téve különbséget): 1. [S_a , S_{nona} , A_a és A_{nona}]; 2. [**P**]. (Nominatív vagy nominatív–akkuzatív típus.)

Erg: A nyelv a morfoszintaktikai kezelés szempontjából két kategóriát különböztet meg (a kategóriákon belül nem téve különbséget): 1. [S_a , S_{nona} és **P**]; 2. [A_a és A_{nona}]. (Ergatív típus.)

SemiAct: A nyelv a morfoszintaktikai kezelés szempontjából két kategóriát különböztet meg (a kategóriákon belül nem téve különbséget): 1. [S_a , A_a és A_{nona}]; 2. [S_{nona} és **P**]. (Félaktív vagy félagentív típus. Egyelőre kétséges, hogy valóban léteznek-e ilyen nyelvek, bár az aktív nyelveket rendszerint tévesen így ábrázolják. Alaposan megvizsgálandó, hogy A_a és A_{nona} megformálása között valóban nincs-e különbség. Ha van, akkor a nyelv valószínűleg az Act típusba tartozik.)

Act: A nyelv a morfoszintaktikai kezelés szempontjából két kategóriát különböztet meg (a kategóriákon belül nem téve különbséget): 1. [S_a és A_a]; 2. [S_{nona} , A_{nona} és **P**]. (Aktív vagy agentív típus.)

Else: A nyelv a fenti típusok közül egyikbe sem sorolható be. Ide tartoznak a tematikus (fókusz-orientált vagy filippin típusú), a duplikatív (függőeset-kettőző, double oblique) típusú nyelvek, az inverzív és esetleg további mondatfelépítési elveket felmutató nyelvek is.

A vegyes típusú nyelvek e fenti kódok & vagy / jellel való összekapcsolásával jellemezhetők. & jeltől ennél a paraméternél akkor alkalmazhatunk, ha a két típusalkotó mondatani szerkezet használata valamilyen szintaktikai vagy szemantikai szabály szerint oszlik meg a nyelvben, a / jellel a jel utáni típus ritka, sporadikus megjelenésére utalunk. Ha a nem domináns típus használata fakultatív (ugyanazt a mondatot a domináns séma szerint is fel lehet építeni), akkor a / jel utáni kódot zárójelbe tehetjük.

5. A 4. pontban bemutatott jelenlegi elképzelésünket a mondatfelépítési sémák adatbázisban való megjelenítésére. Mint látható, a megoldás kulcsa lényegében annak a megállapítása, hogy az elterjedt feltételezésekkel szemben az S, A és P kategóriarendszer maga differenciálatlanságában nem tekinthető univerzálisan értelmezhető nyelvleírási keretnek, s a valóságos diverzitás ábrázolásához a paraméter kódolásának sokkal részletesebb kidolgozására van szükség. Ez csak egyetlen példa azon felismerések sorában, amelyek az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb mértékben kérdőjelezik meg a tradicionális grammatikai leírás kategóriarendszerének egyetemes alkalmazhatóságát.

A hivatkozott irodalom

- BICKEL, BALTHASAR 2011. Grammatical Relations Typology. In: SONG 2011: 399–444.
- DIXON, ROBERT M. W. 1994. Ergativity. Cambridge University Press, Cambridge.
- HAVAS FERENC 2008. Unmarked Object in the Uralic Languages: a Diachronic Typological Approach. *Linguistica Uralica* 43/1: 1–33.
- КЛИМОВ, Г. А. [КЛИМОВ, ГЕОРГИЙ АНДРЕЕВИЧ] 1977. Типология языков активного строя. Nauka, Moszkva.
- LI, CHARLES N. ed. 1976. Subject and Topic. Academic Press, New York.
- LI, CHARLES N. – THOMPSON, SANDRA A. 1976. Subject and Topic: a New Typology of Language. In: LI 1976: 457–90.
- MALLINSON, GRAHAM – BLAKE, BARRY J. 1981. Language Typology. North-Holland Publishing Company, Amsterdam.
- MITHUN, MARIANNE 1991. Active/Agentive Case Marking and its Motivations. *Language* 67-3: 510–46.
- MITHUN, MARIANNE 1999. The Languages of Native North America. Cambridge University Press, Cambridge.
- MORAVCSIK, EDITH A. 2013. Introducing Language Typology. Cambridge University Press, Cambridge.
- PALMER, FRANK R. 1994. Grammatical Roles and Relations. Cambridge University Press, Cambridge.
- SONG, JAE JUNG ed. 2011. The Oxford Handbook of Linguistic Typology. Oxford University Press, Oxford.
- VELUPILLAI, VIVEKA 2012 [repr. 2013]. An Introduction to Linguistic Typology. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.